

Indledning. Tjenestefolk på herregården fra Adelsvældens til folkestyrets første tid

Af forskningschef, ph.d. Signe Boeskov, Dansk Center for Herregårdsforskning

Tjenestefolkene bør være uomgængelige i forståelsen af fortidens herregårdsliv. De udgjorde i antal en stor del af herregårdens beboere. De dannede rygraden i den omfattende husholdning, som fik herregårdslivet til at materialisere sig. Og de var uundværlige i den baggrund, hvorfra herskabsfamiliens medlemmer kunne træde ind på den repræsentative scene. Herregården *Gammel Estrup* og et udvalg af de talrige ansatte, der gennem tiden tjente her, optræder i denne artikel som illustration af de mange forskellige funktioner og personer, der på denne måde formede livet på herregården i fortiden.

Den danske herregård og dens ansatte

Det er først og fremmest hovedbygningens ansatte – det indendørs tyende, domestikkerne – der er i fokus i temasektionen af *Herregårdshistorie 17* og derfor også i denne indledning. Det er de ansatte i køkken og bryggers, kælder- og vægterfunktioner. Det er dem, der stod for husholdning, linned, rengøring, orden og praktik i stuer,

kamre og sale. Det er servering og personlig betjening, kammerpiger og kammertjenere, ammer og barnepiger. Og det er – i en højere position end det egentlige tyende, men stadig en del af husholdet – underviserne, huslærerne og guvernanterne. Herregårdsgartneren, skytten, kusen og herskabsstaldens ansatte arbejdede ikke inde i hovedbygningen, men understøttede i høj grad dens dagligliv og herskabets repræsentative og rekreative aktiviteter. Det er med andre ord den store organisation, der fik både den administrative, den praktiske og den repræsentative side af livet i de store, herskabelige huse til at fungere. På de følgende sider får herregården *Gammel Estrup* lov til at være afsæt og eksperimentarium for en præsentation af nogle af de mange ansatte, der gennem tiden har arbejdet for denne herregårds herskab.

Beskrivelsen af herregården som arbejds- og tjenesteplass eller ramme om arbejdslivet stopper dog selvsagt ikke ved hovedbygningen, og den var ikke en ø. Herregårdens verdensorden omfattede et stort antal mennesker, der boede, arbejdede, konsumerede og agerede inden for dens sammenhæng og samtidig indgik i et system af sociale relationer og hierarkier.¹ Forpagtere, forvaltere, et stort folkehold og løsarbejdere fra nær og fjern arbejdede med driften af hovedgårdens landbrug og af godset. Møller, mejerier og andre småindustrier under godset gav

Med herregården i ryggen. Folkeholdet på Gammel Estrup cirka 1920. Foto: Gammel Estrup Danmarks Herregårdsmuseum.

Håndværk og småindustri knyttede sig til herregårdene; møllen var således som smedjen et næsten fast element i herregårdslandskabet, og begge steder udførtes arbejde dels for områdets fæstebønder, dels for herskabet. Gammel Estrup herregård og mølle. Gouache af Rasmus Henrik Kruse (1796-1877), 1840. Det Kongelige Bibliotek.

arbejde til yderligere flere, og i herregårdsskoven virkede skovridere, skovarbejdere og vildtpersonale. Som gods-ejende enhed og som administrationscentrum for lokalområdet satte herregården sit mærke vidt omkring og i

forhold til landområdernes befolkning. Og selv forholdet til de tjenestefolk, der var nærmest herskabsfamilien – kammerfolk, undervisere og selskabsdamer – udspillede sig lige så ofte på rejse, i herskabsboligen i byen, eller

hvor familien nu færdedes, som inden for herregårdens rammer. Herregårdens og godsets øvrige funktioner og mennesker spillede altså sammen med livet i huset, og derfor inddrages det større billede både i denne indledning og i de følgende artikler, der hver især stiller skarpt på udvalgte eksempler til belysning af tjenestefolk, tjenesteforhold og herregård.

Selvom personer og hverdagens rutiner således med sikkerhed krydsede grænser mellem både tjenestefunktioner og herregårdens forskellige områder i praksis, og selvom organisationen udfoldede sig forskelligt fra sted til sted og gennem tiden, er der dog alligevel gode grunde til at arbejde med en principiel afgrænsning mellem forskellige enheder, herunder den, der var tilknyttet hovedbygningen, i sin baggrundsforståelse af herregårdens organisation. Som etnolog Mikkel Venborg Pedersen har pointeret, blandt andet i sin artikel i denne udgave af *Herregårdshistorie*, ses inspirationen fra hoffets traditionelle opbygning i de store herregårdes måde at organisere husholdet på.² Herfra genkendes et system, der i herregårdens verden gennem tiden kan betragtes som en principiel opdeling mellem overordnede sektioner og herunder en række hierarkisk opbyggede arbejdsgrøner, grundlæggende ansvarsområder og kommandoveje. Det er også en afgrænsning, som vi møder i udsagn fra de mennesker, der levede med herregårdens organisation. I erindringer indsamlet blandt personer, der havde stået i tjeneste på herregårde i sidste halvdel af 1800-tallet, tegner der sig en gennemgående forståelse af en enhed tilknyttet hovedbygningen og yderligere en klar forståelse af, hvilke ansatte og funktioner, organiseret omkring en egen orden, der kunne regnes til denne enhed, og hvem der, omend tilhørende herregårdens større ramme, ikke kunne.³

At rette søgelyset mod herregårdens tjenestefolk i denne bog er dog ikke mindst motiveret af, at det til trods for en vis international forskningsmæssig interesse i de store herregårdshusholdninger og deres historiske udvikling fortsat er et relativt ubeskrevet emne i dansk sammenhæng.⁴ Vi har således brug for at vide mere om de lange stræk i tjenestefolkenes kulturhistorie i Danmark, om tjenesteforholdets præmisser, rationaler og vilkår gennem tiden og om sammenhængen med herregårdens danmarkshistorie generelt. Der må prøves kræfter med den grundlæggende udfordring, at kilderne taler umiddelbart tydeligere om andre befolkningsgrupper på herregården – herunder ikke mindst de herskabsfamilier, som agerede sammen med tjenestefolkene – og at det i særdeleshed kan være vanskeligt at identificere tjenestefolks egne stemmer. En udfordring, der gør, at vi ofte må arbejde os i kildemæssige cirkler omkring dem.

En række af danske punkt- og kildestudier med udvalgte herregårdsmiljøer som interesse har dog demonstreret, at der gemmer sig mange muligheder for at danne indblik i herregårdshusholdets både praktiske funktioner og sociale dynamikker. Ligesom det er tilfældet internationalt, er der i den danske forsknings-tradition flest studier, der belyser det sene 1800-tal og tidlige 1900-tal, som inkluderer eksempler fra periodens hushold, omend de, med få undtagelser, ikke har deres hovedfokus her.⁵ For denne periode er vi i Danmark desuden privilegeret med den omfattende samling af beretninger om livet på de danske herregårde omkring århundredeskiftet indsamlet for Nationalmuseet og i udvalg formidlet sammen med billedmateriale fra perioden i værket *Herregårdsliv*.⁶ Fra både forskningens case-studier og fra beretningerne kender vi til eksempler på periodens store hushold som velsmurte organisationer

med store køkkener under husjomfruens ledelse, præsentable tjenere og diskrete stuepiger i værelser og stuer og barnepiger og kammerjomfruer helt tæt på herskabet. Men også til stramme hierarkier og streng styring, udtalt forventning om lydighed i tjenesteforholdet og lange arbejdsdage.⁷

At der findes flere studier, der inddrager herregårdens ansatte i denne periode end i tidligere, afspejler blandt flere årsager naturligvis, at kildegrundlaget simpelthen er mere righoldigt. Ikke bare beretter den bevarede materialitet i form af kamre, kommoder, komfurer og køkkenredskaber om boligforhold og arbejdsgange, ligesom fotomateriale præsenterer tjenestefolk og i udvalg miljøer og genstande omkring dem. 1800-tallet er også folketællingernes århundrede – fra slutningen af 1700-tallet udgør de punktvis nedslag og dokumentationer af herregårdenes hushold. Sidst, men ikke mindst, repræsenterer erindringsmateriale også et – for tidligere perioders vedkommende i høj grad fraværende – indblik i tjenestefolks egen perception af herregårdslivet, og et generelt højere niveau af skriftlighed giver eftertiden en øget mulighed for at finde herregårdens ansatte i breve, postkort, dagbøger, opskriftssamlinger og lignende.

Herregårdens ansatte og herunder hovedbygningens tyende i tidligere perioder er i Danmark for 1700-tallets vedkommende for eksempel berørt i historiker Annette Hoffs studier af livet på den midtjyske herregård *Bidstrup* under herregårdsfrue Karen Rosenkrantz de Lichtenberg (1739-1807).⁸ Hoffs arbejde illustrerer, hvordan blandt meget andet også ansattes navne, livsbegivenheder, funktioner og arbejdsopgaver i køkken, kælder, hønsehuse, stuer, påklædningsværelser og skolestuer kan træde frem via kilder som herskabets dagbøger og regnskaber og i tilbageværende materielle spor på her-

regården.⁹ Historiker Dorte Kook Lyngholm har med sine undersøgelser af lov og retshåndhævelse på landet og på godserne vist, hvordan også konflikten og bruddet med hverdagens orden via retsmateriale og retlige tvister både i 1700- og 1800-tallet kan skabe en indgang til vilkår og mennesker på herregården.¹⁰ Studier af hof og kongelige husholdninger af større og mindre skala er – som det også afspejles i denne bogs artikler – et vigtigt sammenlignings- og forståelsesgrundlag for studiet af herregårdens hushold. Det gælder for Enevældens periode, men ikke mindst når vi bevæger os så langt tilbage som til Adelsvældens tid eller tidligere, at et højt administrationsniveau på navnlig lensgårde og residenser i provinsen har efterladt os et indtryk af livet og sammensætningen af ansatte på de store ejendomme rundt omkring i riget via regnskaber, reglementer, kontrakter, inventarer og lignende.¹¹ Endelig har forskningen i Danmark på forskellige måder interesseret sig for husstanden som begreb og principiel ramme for måden at organisere husholdet på, for eksempel forholdet mellem herskab/husfader og undergivne og de herunder forbundne forpligtelser til henholdsvis forskellige former for omsorg og lydighed. Disse dynamikker er også berørt i herregårdens kontekst fra Reformationen i Danmark og frem – for eksempel ved hjælp af kilder som ligprædikener og fundatser – om end ikke med særskilt opmærksomhed rettet mod tjenestefolkene.¹²

Forskellige perioder i herregårdshistorien byder på forskellige situationer, når det gælder kildegrundlaget, men også helt banalt, i den forstand at herregårdens hushold, dets sammensætning og de præmisser, det arbejdede under, ændrede sig gennem tiden og i en sammenhæng med herregårdenes mulighedsbetingelser og rolle i samfundet. I det følgende slås derfor nogle linjer

Billedkunst og grafik kan være kilder til viden om husholdets historie, selvom eksemplerne i dansk sammenhæng desværre er fåtallige. Kigger vi til Sverige, finder vi en kunstner som Pehr Hilleström (1732-1816), der mod slutningen af 1700-tallet, omend i idealiseret form, portrætterede tjenestefolk og deres arbejdsopgaver efter inspiration af den på feltet banebrydende franske kunstner Jean-Baptiste-Siméon Chardin (1699-1779). En piga höser såppa utur en kittel, malet af Pehr Hilleström (1732-1816). Foto: Wikimedia Commons.

an i den danske herregårdshistorie med tre nedslag i henholdsvis Adelsvældens, Enevældens og det tidlige folkestyres tidsalder, og samtidig gøres nedslag i sammensætningen af ansatte på en udvalgt herregård, nemlig *Gammel Estrup* på Djursland.

Vi møder denne herregård i kilderne første gang i 1340 under parret Anders Jensen († cirka 1355) og Johanne Brock († 1372), og *Gammel Estrup* gik i arv inden for samme familie i 600 år herefter. Adelsnavnet Brock var knyttet til herregården frem til 1625, hvor den både storrige og magtfulde Eske Brock (1560-1625) ved sin død overlod *Gammel Estrup* til sin datter Jytte Brock (1595-1640) og svigersøn Jørgen Skeel (1578-1631). Herefter var det adelsnavnet Skeel, senere moderniseret til Scheel, der fulgte herregården helt frem til 1926, hvor slægten måtte afhænde *Gammel Estrup*, som i 1930 blev indviet til herregårdsmuseum. I de fleste af disse mange år hørte *Gammel Estrup* til et af landets største gods-komplekser, familien var gennem det meste af perioden indflydelsesrig på højeste niveau og førte en livsstil, der matchede denne status.¹³ Som det vil fremgå nedenfor, var herregården gennem tiden tæt befolket af ikke bare den adelige familie, men af et stort antal tjenestefolk. Eksemplet kan i sagens natur ikke tjene til at repræsentere hele den danske herregårdshistories store variation, hverken når det gælder de store linjer, de forskellige herregårdsmiljøer eller tjenestefolkene, og kan derfor heller ikke svare entydigt på det store spørgsmål om, hvad der definerer et herregårdshushold. Det er dog forhåbningen, at oversigten kan tjene som introduktion til det emne, som *Herregårdshistorie 17* sætter tematisk fokus på, og som en baggrund for de øvrige artikler om herregårdens ansatte i denne bog. De enkelte artikelbidrag præsenteres afslutningsvis.

Adelsvældens tid – fra svende og drenge til fadeburskoner

Det første, men korte, afsæt tages i perioden mellem Reformationen og indførelsen af Enevælden (1536-1660), også traditionelt kaldet Adelsvælden. Det er dog en periodebetegnelse, der er under diskussion, da den kan forekomme misvisende, i det perspektiv at ikke bare tidens adel, men også tidens kongemagt var stærk og tilsammen udgjorde en stærk statsmagt.¹⁴ Under alle omstændigheder var det en formativ periode for herregårdsmiljøerne som store komplekser med mange beboere. Det er dog samtidig en periode, hvor vores viden om netop de personer, der tjente i de store huse, er begrænset.

Fra midten af 1500-tallet begyndte store, markante herregårdsanlæg for alvor at præge landskabet og varslede Renæssancens markante og omfattende byggeperiode for herregårdene i Danmark. Den danske adel havde samlet sig som stand, nød særlige privilegier, praktiserede faste slægtsnavne og udtrykte i det hele taget en stærk bevidsthed om herkomst og adelige aner. Adelsmagt var blevet styrket betragteligt efter Reformationen i 1536 både politisk og økonomisk. Gejstligheden havde mistet sin politiske indflydelse, og adelen var nu som eneste stand repræsenteret i Rigsrådet, der rådgav kongen, og havde indflydelse på alle store beslutninger i kongeriget. De store mængder af gods, der gik fra den katolske kirke til kronen, blev blandt andet brugt til at belønne adelen, ligesom lensmandsposter og mange øvrige embeder i den i stigende grad professionaliserede statsadministration og hæren tilfaldt den adelige elite. Det hele var ganske indbringende og en af de praktiske årsager bag de mange byggerier samt i det hele taget et betragteligt forbrug afspejlet ikke bare i de store, prægtige hovedbygninger, men også for eksempel i donationer

og livsstil for særligt de mest toneangivende familier.¹⁵ Denne udvikling medførte i sagens natur også en udvikling for herregårdsmiljøerne som tjenestesteder.

Vores viden om den del af dagliglivet på herregårdene og i adelens gårde, der har at gøre med de ansatte i både ladegård og i huset inden for borggården, er imidlertid begrænset. Alene et dækkende overblik over, hvilke funktioner og stillingskategorier, der typisk var repræsenteret, samt variationen i husholdenes størrelse, kan være svært at indkredse. Et sjældent, men også tidligt, indblik ser vi på slægten Gyldenstiernes *Aagård* i Nordjylland i 1499, hvor det optegnes, at imponerende knap 70 personer befolkede ladegård og hovedbygning.¹⁶ På *Kaas hovedgård* i Salling nævnes i 1689 en noget mere beskedne husstand bestående af ejerfamilien samt syv personer, herunder en kusk, en tjener og tre piger.¹⁷ Et mere detaljeret indblik får vi via lokalhistoriker Ole Færchs arbejde med regnskaberne fra den store lensgård *Hald Slot* i perioden 1541-1546, hvor Otte Krumpen († 1569) var lensmand.¹⁸ En lensgård var centrum for flere aktiviteter og funktioner end en af en herremand privatejet herregård på grund af de mange administrative forpligtelser i lokalområdet på vegne af kongemagten. Fokuserer vi imidlertid på de funktioner, der hørte til den daglige drift af ladegård og hovedbygning, har vi nok her et delvist sammenligneligt billede i forhold til periodens store herregårde.

Kilderne fra *Hald* viser, at en række fogeder og skrive var knyttet til den overordnede administration af lenet og slottet. Men herudover er det første, der springer i øjnene vedrørende de personer, der var optegnet som tilhørende hovedbygningens hushold i årene 1541-1546, de mange "svende", 25 i alt, der var beskæftiget med dagligdagens praktiske opgaver, herunder køkken og betjening. Dertil kom yderligere 11 personer, som i hvert fald

lønmæssigt var lavere rangerende, og som for de flestes vedkommende passede omgivelserne og leverede råvarer. Det var malkepiger, markmand, plovmand, vognsvende, hyrde, fiskere og et par drenge, der gik til hånde i køkken med mere. Til ladegården, der lå for sig selv uden for borgvolden, men stod for bedriften under *Hald Slot*, var optegnet 15 personer yderligere, nemlig kok og kokkedreng, kældersvend, fadeburskone, fadeburspiger, bryggere, vogtere, fisker, et par svende og en portner. Mens nogle af disse mange mennesker har haft deres beskæftigelse primært i hovedbygningen eller i ladegården, er det dog – som Ole Færch pointerer – sandsynligt, at funktioner og personer er gået på tværs mellem de to dele af anlægget.

Overordnet betragtet træder der således et billede frem af et stort hushold, hvilket ikke mindst gjaldt for bemanningen af selve slottet bag volden. Særligt iøjnefaldende er det store antal af mandlige ansatte. Fadeburskoner/-piger, som var ansvarlige for forråds-kammer og madbeholdning i ladegården, samt malkepigerne var tilsyneladende det eneste kvindelige tyende med en nogenlunde fast tilknytning.¹⁹ Størstedelen af arbejdsopgaverne i køkken, hus, ved bordet og så videre, hvoraf mange siden hen traditionelt blev udført af kvindeligt tyende, blev altså varetaget af slotssvende, kokke, kældersvende med flere.

Rettes opmærksomheden mod *Gammel Estrup* og historien om husholdet gennem tiden under denne herregårds ejere, er kildegrundlaget for denne periode også på dette sted begrænset. Dog knytter en bestemt, og berømt, kilde sig til tiden; nemlig adelsmanden Eske Brocks dagbøger, der med løbende optegnelser for årene 1604-1622 løfter en flig af sløret for dagligdag og mennesker i et adeligt miljø i tiden.²⁰ Dagbøgerne fortæller

ikke systematisk om hushold og ansatte, men de dukker alligevel op på og mellem linjerne. Eske Brock var, ud over at være herremand på *Gammel Estrup* og adskillige andre herregårde, også lensmand på *Dronningborg* i Randers. Selvom han opholdt sig på sine herregårde med mellemrum, og visse af de ansatte fulgte med familiens bevægelser, må vi nok forvente, at dagbøgenes benævnelser af personer i Eske Brocks tjeneste først og fremmest har knyttet sig til livet på netop *Dronningborg*. Optegnelserne giver dog under alle omstændigheder et overordnet indblik i de tjenestefunktioner, som omgav en adelig familie i starten af 1600-årene.

I store træk bekræftes billedet fra *Hald* trekvart århundrede tidligere. Der nævnes hele 80 forskellige individer – overvejende mænd – som lader til at have stået i en eller anden form for tjenesteforhold til Eske Brock på et tidspunkt i løbet af de i alt ni år, som dagbogen dækker. Langt de fleste nævnes kun ved navn og kan derfor ikke nødvendigvis placeres i en bestemt funktion i husholdet. Med mellemrum fremgår tjenestefunktioner dog af sammenhængen eller er angivet. Herigennem genkendes i vid udstrækning arbejdsområderne både i hus og stald fra *Hald*, omend Eske Brocks dagbog faktisk leverer lidt flere detaljer omkring for eksempel de mange svendes og drenges specialiserede funktioner. Vi møder således både kok, kældersvend/-dreng, skytte, kusk, vogndreng, post- og buddrenge og dertil løber (altså lakaj) og andre i en form for tjenerfunktion. Af de kvindelige ansatte – der vel at mærke fandt vej til dagbøgerne via Eske Brocks opmærksomhed – genfindes fadeburskonen, men også for eksempel Agnete, der omtales den 2. januar 1617 i Eske Brocks datter Jytte Brocks tjeneste. Hun har formentlig været Jytte Brocks kammer- eller tjenestepige.

Med lidt hjælp fra sammenligninger med andre herskabelige huse i tiden ser vi således konturerne af et omfattende hushold. Arbejdsområder som køkken, kælder og fadebur samt tjener- og opvartningsfunktioner træder frem som overordnede i herregårdens hverdag.

Enevældens tid – fra stegvenderen til dansemesteren

Etableringen af Enevælden i Danmark i 1660 udgør et af de traditionelle pejlemærker og brud i dansk herregårdshistorie. Den gamle og veletablerede adel fik stækket sin politiske indflydelse ved opløsningen af Rigsrådet, mistede centrale privilegier og måtte se en række nye familier blive optaget i adelstanden og endnu en række af ikkeadelige blive herregårdsejere. De vante hierarkier mellem magtens familier og individer blev tilpasset nye tider. Kongemagten indførte nye privilegier for alle stænder og etablerede i 1671 en ny type len og de medfølgende titler greve og baron, som tildeltes den, der kort sagt kunne mønstre store mængder af gods samt kongelig velvilje. Med grevskaberne og baronierne fulgte eftertragtede privilegier, herunder skattemæssige friheder og en placering højt i den rangorden, der nu fik afgørende betydning for den enkeltes muligheder i den gældende magtstruktur. I det hele taget gjorde en nær sammenhæng sig gældende mellem personlig tjeneste for kongemagten og økonomiske, indflydelses- og statusmæssige fordele. Hertil kom, at Enevældens udbyggede statsstyring krævede et højere niveau af lokaladministration i alle afkroge af riget. Godssystemets gamle hold i lokalområderne blev redskab for forvaltningen, og godserne påtog sig mod øgede privilegier at varetage dele af administrationen, herunder skatteopkrævning og opgaver inden for det lokale retsvæsen.²¹

Under Enevælden vandt den franske barokhave indpas i Danmark. Anlæggelse og vedligehold af disse haver, der med deres pragt, strenge geometri og hierarkiske opbygning inkarnerede tidsånden, forudsatte ansættelsen af kompetente gartnere og have-mænd. Prospect af Glorup, Tagen fra den Øster side, Anno 1754, malet af Johan Jacob Bruun (1715-1789). Det Kongelige Bibliotek.

Det storslåede herregårdsliv var dermed langt fra forbi, men nåede i visse miljøer nye højder. Omorganiseringen af hierarkiet blandt elitens familier medførte, at der efterhånden blev etableret en lille, men ekstremt rig og indflydelsesrig, top blandt dem. Medlemmerne af denne elite

blandt eliten bestred betydelige embeder ved hoffet og i centraladministrationen. De bar ordner og ærestitler, der cementerede deres plads i Enevældens hierarki. Og de sad på store godssimperier og herregårde over hele landet. Velstand blev afspejlet i pragtfulde ny- og ombygninger,

overdådige barok- og rokokointeriører, luksusforbrug og underholdning – for fornøjelsens skyld, men også som en vigtig understøttelse af den opnåede status.²² At være nær magtens centrum, de inderste kredse og Enevældens hofliv forudsatte evnen til at begå sig og kaste glans. Med sin person, med overdådige huse og haver og med en husholdning, der med præcision og ekspertise opretholdt rammerne og livsstilen for herskabet og dets gæster.

De store herregårde, og i denne periode også de herskabelige hjem i byens adelspalæer, var fortsat meget store arbejdspladser. Der var brug for mange hænder i de grundlæggende funktioner for at holde standarden og et højt aktivitetsniveau, og der blev i endnu højere grad brug for eksperter i specialiserede funktioner.

Vender man blikket mod *Gammel Estrup* og det godsimperium, som herregården var en del af i midten af 1700-tallet, møder man netop eksemplet på et herregårdsliv og en husholdning, som var den ældre enevældes veletablerede højadel værdig. Greve Jørgen Scheel (1718-1786) og hans to grevinder, først Lucie von Thienen (1717-1743) og efter dennes død, fra 1746, Charlotte Louise Scheel von Plessen (1720-1801), var midtpunktet for en over generationer stabilt opbygget samling af godser. Jørgen Scheels status som greve og jordbesidder blev suppleret af en lang karriere med tungtvejende embeder, rigets fornemmeste ordner og parrets tilknytning til hoffets inderkreds. Deres herregårde strålede inde som ude, og på *Gammel Estrup* finder vi i perioden cirka 1740-1790 sporene efter en betragtelig stab, der opretholdt herregårdslivet – både i forhold til scheelernes repræsentative kompetencer og ikke mindst hverdagens rutiner.²³

Fokuserer vi på de funktioner, der hørte hverdagen i hovedbygningen til, genkendes køkkenet, husholdnin-

gen og opvartningen som hovedområder. I køkkenet herskede en mandlig kok over en kvindelig stab. I året 1740 var kokken den højest lønnede i køkkenregionen og tjente i det hele taget mere end det dobbelte af de højest lønnede kvindelige ansatte i husholdet.²⁴ Var han kompetent, var han sandsynligvis og med god grund også et værdsat medlem af staben. Som eksempelvis historiker Bodil Møller Knudsen har skildret, blev der til periodens store tafler og selskaber fremstillet krævende og raffinerede måltider med mange retter, varierede tilberedningsteknikker og kombinationen af de herligheder, som herregårde og hoffer kunne præstere fra egne køkkenhaver, orangerier, jagtmarker, fiskedamme og stalde – og de eksotiske ingredienser, specialiteter og krydderier, som for eksempel *Gammel Estrups* grevepars netværk og rigdom skaffede til herregården fra den store verden og de store byer.²⁵ Med sig i det rigt udstyrede køkken, som leverede dagens måltider til både herskab og hovedbygningens tyende, havde kokken to-tre kokkepiger og i hvert fald i 1740 en "Steeg-vender", der vendte og passede stegen på spiddet over det åbne ildsted. Dertil kom de tilstødende funktioner som for eksempel køk-kendrenge, der sikkert slæbte vand og brænde og gik til hånd; bryggerspigen, der bryggede øl og formentlig varetog grovkøkkenfunktioner; malkepigen, der malkede og sikkert bearbejdede mælken; og endelig hønsepige eller hønsekone, der holdt styr på fjerkræ og leverede dagens ration af æg til køkkenet.²⁶

Husholdningen og de daglige rutiner, rengøring og orden i huset blev styret af en husholderske. Folketællingerne fra 1787 og 1801 melder, at der i denne periode var tale om en moden dame og enke, som altså over en årrække kørte parløb med den nu aldrende enkegrevinde omkring retningen for husets drift. En oversigt over her-

skabets lønudgifter til husets ansatte fra 1740 angiver, at husholdersken var en af de to højest lønnede blandt det kvindelige tyende.²⁷ Kilderne fra perioden fra midten af 1700-tallet og frem til omkring år 1800 indikerer, at husholdersken fast havde en stuepige og en vaskepige samt på nogle tidspunkter spindepiger til hjælp til de praktiske opgaver. Derudover viser regninger fra periodens godsarkiv, at supplerende ydelser, som for eksempel hjælp til storvask, blev købt med jævne mellemrum hos lokale.²⁸

I forhold til de daglige rutiner i hovedbygningen spiller nogle af husets mandlige ansatte også en central rolle i denne periode. Vi finder i 1700-tallet spor efter mandligt personale, der udførte hushovmesteropgaver.²⁹ Altså, ligesom en husholderske, havde del i et overordnet ansvar for husførelsen og måske i særdeleshed håndterede betroede opgaver for herskabet, husholdets penge, administration og ledelsen af tjenere og lakajer. Det lader til, at man i greveparrets husholdning i midten af 1700-årene stabilt havde to faste tjenere eller lakajer i huset til at varetage servering og opvartning og desuden bistå stuepiger og husholderske med praktiske opgaver. Hvis der var brug for flere hænder til betjening ved de store begivenheder, tafler og selskaber, kunne man trække på andre af de mandlige ansatte under godset, og man har sikkert ved disse lejligheder kunnet genkende kusk, bud eller gartnerdreng i strålende livré ved bordets opvartning.

Historiker Kristine Dyrmann har med sine studier af regninger og kvitteringer fra 1750'ernes husholdning hos greveparret fundet tegn på, at de uniformer, som husets stab bar, når de færdedes i stuer og sale, serverede ved bordet, førte vognen eller herskabets heste, var ensartede og først og fremmest fremviste den i familien Scheels våbenskjold dominerende blå farve. De ansatte

udførte først og fremmest praktisk arbejde, men de tog sig også godt ud og repræsenterede herskabet og huset, mens de gjorde det. At familien Scheels hus kunne leve op til tidens sans for pragt, store tafler og kunstfærdige serveringsformer, afspejles desuden i, at staben også rummede den specialiserede funktion taffeldækker.³⁰ Den implicerer, at en – i forhold til de andre tjenere – højt lønnet tjener havde ansvar for borddækning til hverdag og fest og sikkert har holdt styr på husets omfattende samling af porcelæn, glas, sølv med mere. Eventuelt med en ledende funktion i forhold til husets øvrige mandlige tjenere er det tænkeligt, at han ligeledes har deltaget i den koordinering med husholderske og kok omkring menuer og bordplaner, der i sidste ende fik et middagsselskab til at forløbe efter herskabets ønsker og alle kunstens regler.³¹

Husholdet på *Gammel Estrup* i 1700-årene rummede også personer, der tog sig af herskabsfamiliens personlige opvartning, pleje og undervisning. Kammertjener og kammerpige hjalp henholdsvis det mandlige og kvindelige herskab med at træde ind på herregårdens og hoffets scene påklædt og pyntet efter tidens standarder. De assisterede i forhold til personlig hygiejne, påklædning, hår, parykker, sminke og anden personlig udsmykning. At dette, formentlig kombineret med påskønnelse af en vis fortrolighed mellem kammertjener og herskab, var af stor betydning for en højadelig familie som den scheelske i midten af 1700-tallet, afspejles igen i det aflønningsmæssige hierarki, hvor den mandlige kammertjener med det fransk klingende efternavn Aubert næst efter forvalteren var den højest lønnede i husholdet.³² Greveparret var velekviperede og fik syet og omsyet tøj, både når de opholdt sig i byen og på landet,³³ og kammertjenestefolkene havde ansvar for klædeskabets udvalg og klædernes

tilstand, når greveparret var i en af sine boliger, og ansvar for, at alt det rette var medbragt, når man var på rejse.

I 1740 optrådte i optegnelsen over ansatte desuden en "Barbara Margrethe". Hun var opført lige under grevindens kammerpige og før stuepige, husholderske og kokkepige. Hendes løn var lavere end kammerpigens, men højere end for eksempel stuepigens. Måske har hun ligesom kammerpige og kammertjener udført opgaver inden for personlig opvartning? Hendes tilstedeværelse i husholdet illustrerer under alle omstændigheder historien om udvekslingen mellem herregården og områdets embedslag – et mellemlag mellem godsejeren som den absolutte overklasse på landet og den bredere bondebefolkning. Det formodes, at der er tale om Barbara Margaretha Hørup (i 1740 omkring 39 år gammel) fra landsbyen Auning nær *Gammel Estrup*. Hun var datter af Anne Sibylle von Reichelsdorff og Thomas Pedersen Hørup, der var birkedommer ved Estrup Birk, og altså rundet af netop det lokale embedslag med kontakt til herskabet Scheel.³⁴ Hun tjente familien, eventuelt allerede Jørgen Scheels mor, Augusta Winterfeldt (1697-1740), der havde sit enkesæde på *Gammel Estrup*, men under alle omstændigheder hans første hustru til dennes død sommeren 1743 efter barslen af parrets søn. Det er uvist, om Barbara Margrethe forblev i husholdet herefter, men i foråret 1744 giftede hun sig under alle omstændigheder med Jørgen Vilhelm Evalthsen, der var godsets skovri-

Kammertjener og kammerpiger var herskabet behjælpelige, hvad personlig pleje og påklædning angik. Den intime omgang med herskabet gjorde diskretion til en særlig skattet dyd for disse medlemmer af husholdet. Morgontoiletten. Boudoir-scenen, malet af Pehr Hilleström. Nationalmuseum (Stockholm).

der.³⁵ De blev gift på *Gammel Estrup* – måske under overværelse af og finansieret af herskabet.³⁶

Børn i forskellige aldre hos en herskabsfamilie krævede forskellige kompetencer af staben. Små børn måtte have en amme eller en barnepige, større børn havde lærere eller guvernanter, der var med til at lægge grunden til et højt uddannelsesniveau; på *Gammel Estrup* finder vi for eksempel en guvernante i 1752, hvor den unge arving, Christen Scheel (1743-1771), var ni år gammel.³⁷ Nogle stabsfunktioner fortæller om, at både børns og voksnes færdigheder løbende blev holdt ved lige. Den eksotiske skikkelse af en, formentlig fransk, danssemester Le Seuer kunne man således også møde på *Gammel Estrup*. Han rustede familien til at føre sig på de bonede gulve, ikke mindst i forbindelse med det for tiden vigtige hofliv, i dans og positurer efter tidens mode, og han var sikkert involveret i at tilrettelægge de baller, som herskabet Scheel var vært for. Som Mikkel Venborg Pedersen beskriver i sin artikel, kunne danselæreren også være musiker og dermed tage del i den musikalske underholdning.³⁸

Op mod 20 personer arbejdede således dagligt med rutinerne i hovedbygningen fra køkken til kammer på 1700-tallets *Gammel Estrup*. Det er i sig selv en imponerende stab, men det er vigtigt at huske, at de langtfra udgjorde det fulde folkehold. En stor barokhave krævede en kompetent gartner med egne folk. Grev Scheels engagement i hesteopdræt og herskabets behov for at transportere sig standsmæssigt afspejledes i en række poster som kusk, forrider, berider, staldkarl med videre. Der var skovene og jagten og ansatte med opgaver hermed som Barbara Margrethes mand. Der var håndværkere, der vedligeholdte den store bygningsmasse, vogne og redskaber. Der var sågar postbud og postvognskusk. Og så

var der jo ikke mindst familiens godsers administration og hovedgårdenes drift fra den overordnede styring til arbejdet på mark og i stald.

Folkestyrets første år – fra vægteren til syjomfruen

Grundlovens indførelse i 1849 markerer det formelle brud med Enevældens standssamfund, som godsets verden gennem et par århundreder havde udviklet sig sammen med. Dette blev ikke mindst afspejlet i, at Grundloven ophævede Enevældens privilegier og særrettigheder forbundet med adelskab, titler og majorater. I perioden fra midten af 1800-tallet fyldte industriens og borgerskabets familier – for eksempel de velstående storfabrikanter – da også stadig mere på samfundshierarkiets øverste trin sammen med godsejere og adel. Det traditionelle forhold mellem godsejer og landbefolkning svandt ligeledes ind. Politiske, sociale og økonomiske incitamenter skubbede til den bølge af fæstegodssalg, der gik over de danske herregårde, og fæstegården som fænomen sang på sidste vers. Hertil kom, at herregårdene ikke længere var centrum i den lokale retspleje og lokaladministration.³⁹

Trods alle forandringer ser vi alligevel en opblomstring for mange danske herregårde i årene fra midten af det 19. århundrede til starten af det 20. I løbet af folkestyrets første par generationer fandt repræsentanter fra landets godsejerfamilier hurtigt vej til indflydelse og til vigtige politiske poster. Efter kriseår for landbruget i starten af 1800-tallet oplevede man nu desuden økonomisk fremgang. Frasalget af fæstegods resulterede i sig selv i store formuer. Samtidig var konjunkturernes gode for landbruget – ikke mindst for storproducenterne. Fokus blev flyttet til hovedgårdsdriften, som med

tiden udviklede sig til storlandbrug, hvorunder man eksempelvis drev herregårdsmejerier og omfattende roeproduktion. Den forøgede hovedgårdsdrift krævede et stort antal ansatte i landbruget på godserne. Perioden er således kendt for sine store herregårdsfolkehold på avlsgården med alt fra veluddannede mejerister til et stort antal sæsonarbejdere, gerne polske eller svenske, og for sine mange arbejdskarle, de såkaldte “herregårdsbørster”.⁴⁰

Der blev råd til at bygge nyt og bygge om. Ikke alene på de største, men bredt i landskabet af herregårde blev herregårdshistorien “bygget frem” med historicistisk byggestil og henvisninger til en glørværdig fortid med rødder i adelsvælde og riddertid. Men der blev også bygget til moderne komfort og familieliv og ikke mindst til rammer om et storstilet selskabeligt aktivitetsniveau på de største herregårde. Fra de sene forårsmåneder, hen over sommeren og i løbet af efteråret med årstidens store jagter hengav de toneangivende ejerfamilier på de største godser sig til landlivets glæder og pligter, havde sommergæster og store selskaber. Det herskabelige liv udfoldede sig alt i alt med en vis pragt i perioden på baggrund af solid økonomi og fremgang, men måske også som understøttelse af en vaklende rolle i en forandret samfundsorden.⁴¹ Både et bekvemt dagligliv og et festligt selskabsliv gav arbejde til et stort indendørs hushold og medførte en række arbejdsmæssige spidsbelastningsperioder hen over året og ofte lange arbejdsdage, fra der tændtes op i køkken og værelser tidligt om morgenen, til aftenkaffen var serveret, eller den sidste cigar var slukket i billardstuen.⁴²

Mens de store forandringer i bondestandens retlige vilkår og forhold til den lokale godsejer på baggrund af landboreformernes store periode har tiltrukket sig be-

tragtelig forskningsmæssig opmærksomhed, er det, som Dorte Kook Lyngholm har påpeget, påfaldende, hvor lidt afdækning der har været af de retlige vilkår, som den gruppe af mennesker, der stod i tjeneste på herregårdene, levede under i løbet af 1800-tallet.⁴³ 1800-tallets anden halvdel indrammes i den forbindelse ikke bare af Grundloven fra 1849, men også af Tyendeloven fra 1854, der blev afløst af Medhjælperloven i 1921. Selvom Tyendeloven bragte ændringer, som for eksempel en indskrænkning af arbejdsgiverens ret til at afstraffe sine tjenestefolk, med sig, ændrede den dog ikke de grundlæggende forhold mellem parterne. Som Lyngholm påpeger, var særligt det forhold, at tjenestefolk lovmæssigt var underlagt og afkrævet lydighed i forhold til deres husbond, intakt og som regel bakket op af domfældelser, ligesom arbejdstiden principielt fortsat var ubegrænset og måtte følge de store huses aktiviteter i denne opblomstringstid for herregårdenes ejere.

Gammel Estrups historie i det 19. århundrede byder eksemplarisk på en opblomstring på baggrund af en krisetid, om end krisen i dette tilfælde ikke alene kunne forklares med de for landet generelt dårlige tider i begyndelsen af århundredet.⁴⁴ I årene omkring 1800 forårsagede et stort overforbrug familien Scheels spektakulære fallit, der i sidste ende resulterede i, at fordums store samling af godser blev reduceret til stamhuset *Gammel Estrup*, og i et fald fra tinderne blandt den danske adels øverste elite. I sidste halvdel af århundredet var familien og *Gammel Estrup* pænt på fode igen, men ganske som på andre godser i perioden var meget også forandret. Greveparret Jørgen Scheel (1827-1889) og hans hustru, Christiane Munk (1830-1918) – der i øvrigt også som et tegn på nye tider ikke var af højadelig herkomst som fortidens scheelske grevinder – frasolgte

fæstegods og moderniserede både drift og bygninger. Dertil fik de en stor familie.⁴⁵ Omkring familien og dens aktiviteter arbejdede, for eksempel i 1860, 43 mennesker ude og inde. Heraf havde omkring de 15 opgaver knyttet til hovedbygningen fordelt på de sædvanlige grene – nemlig køkken, husholdning og opvartning, herunder af børnene.⁴⁶

Greveparrets rigdom på børn reflekteres i stabens sammensætning fra midten af århundredet og frem. Folketællingernes nedslag gennem tiden melder om den stabile tilstedeværelse af barnepiger, guvernanter og lærerinder over de i hvert fald 25 år, hvor de i alt otte børn samlet set havde brug for pasning eller undervisning i hjemmet.⁴⁷ I *Gammel Estrups* køkken finder vi den forandring i sammenligning med det forudgående århundredes køkkenhold, at dette arbejdsområde efterhånden blev et kvindeligt domæne. Husjomfruen blev, i stedet for den mandlige kok, et fænomen på stedet fra midten af 1800-tallet og frem.⁴⁸ Hendes ansvarsområde var styringen af herregårdens køkken, bryggers, kælder og personale knyttet hertil. Herunder stod hun, via sine kompetencer inden for finere madlavning, for denne type af måltider til herskabet og dets gæster.⁴⁹ I køkken og bryggers havde hun et antal piger til hjælp; i nogle perioder en decideret kokkepige, der i praksis stod for det meste af den daglige madlavning, herunder maden til de ansatte.⁵⁰ Vi møder også en enkelt – gerne lidt ældre – mand tilknyttet køkken-/kælderregionen med opgaver som hønsepasser eller vægter. Sidstnævnte runderede natten igennem for at sikre, at “alt var vel”, men kunne også have opgaver som at holde køkkenet med vand og brænde.⁵¹ I *Gammel Estrups* tilfælde lader det til, at stillingsbetegnelsen “husholderske” gled ud i midten af det 19. århundrede, nogenlunde samtidig

Endnu mod slutningen af 1800-tallet skyldte tjenestefolk herskabet lydig-
hed, men kunne også omvendt fort-
sat vente sig en vis traditionsbetin-
get omsorg fra herskabets side, når
et langt tjenesteforhold afsluttedes
som følge af alder. Sygebesøg hos det
gamle tyende, malet af Frederik Ver-
mehren (1823-1910) i 1884. Statens
Museum for Kunst.

med at husjomfruen blev introduceret.⁵² Det er derfor tænkeligt, at en del af husholderskens opgaver nu tilfaldt husjomfruen, og at hun sammen med husets frue, og eventuelt en betroet stuepige eller kammerjomfru, holdt overblikket over den samlede husholdning og styringen af opgaverne for hovedbygningens personale.

Når herskabet opholdt sig på herregården, måtte de mange kamre, stuer og sale holdes, og både servering og opvartning varetages. Som tidligere hørte disse opgaver under henholdsvis stuepige og tjener, men også her i stuerne var der nu flere kvinder og færre mænd på arbejde end 100 år tidligere. Mens der i perioden fra midten af 1800-tallet til starten af 1900-tallet således som hovedregel kun var én (mandlig) tjener i *Gammel Estrups* hushold, lader det til, at der typisk var plads til to-tre stuepiger.⁵³ Blandt meget andet afspejler dette sandsynligvis, at det blev mere almindeligt, at husets tjenestepiger kunne optræde i forbindelse med servering, når der var brug for flere hænder, og at serveringsformen ændrede sig med tiden og generelt krævede lidt mindre betjening ved bordet.⁵⁴ En kammerjomfru til at varetage grevindens og med tiden komtessernes personlige opvartning – men ikke en mandlig kammertjener forbeholdt det mandlige herskab – var også stadig en fast skikkelse på *Gammel Estrup*, og ganske indlysende fulgte hun familien, uanset om de opholdt sig på herregården, i København eller var på rejse.⁵⁵

I årene i midten af 1800-tallet finder vi også en syjomfru på *Gammel Estrup*.⁵⁶ Som de øvrige ansatte med eftertitlen “jomfru” i denne periode (eksempelvis husjomfru eller kammerjomfru) hørte hun sandsynligvis blandt de ansatte, der havde personlig udveksling med herskabet – og altså ikke modtog sine instrukser via en overordnet, som for eksempel køkkenpersonalet

fra husjomfruen.⁵⁷ Hun var husets syerske, sikkert med talent for den finere skræddergerning, som det krævede at omsy eller reparere på familien Scheels klæder, og måske deltog hun i nogle af de samme håndarbejdsaktiviteter som husets frue og komtesser. Syjomfruen på *Gammel Estrup* var ved alle folketællingers nedslag en kvinde midt i 20'erne, gerne fra den nærliggende købstad Randers.

I 1860 var den aktuelle syjomfru den 24-årige Helene Hansen (1836-1910), skomagermesterdatter fra Randers. *Gammel Estrup* blev for hende – som for mange andre ansatte på herregårdene i perioden – en vej til en videre løbebane. I februar 1862 var hun stadig ved herregården, men ansættelsen som syjomfru ophørte, da hun denne måned giftede sig med den 40-årige Theodor Rützou (1822-1871). Han var præstesøn fra Fyn og var på bryllupstidspunktet forvalter ved herregården *Ulstrup* mellem Langå og Bjerringbro, der en overgang også hørte under familien Scheel. Han havde dog tidligere, og samtidig med at jomfru Hansen arbejdede i hovedbygningen, været materialforvalter på *Gammel Estrup*, og her har de nok lært hinanden at kende.⁵⁸ Under alle omstændigheder hastede brylluppet – allerede i april samme år fik parret en søn. Theodor og Helene Rützou var da blevet udpeget til skovriderpar under *Ulstrup*; en bestilling, der sikkert egnede sig bedre for et gift par end forvalterstillingen.⁵⁹ Ud over at bekræfte, at herregården ofte fastholdt og omplacerede sine ansatte i forskellige funktioner i løbet af deres forskellige livsaldre, illustrerer Helene Hansens eksempel også det velkendte fænomen, at herregårdene i denne periode store hushold bestående af mange unge mennesker blandt meget andet var et mødested og “ægteskabsmarked”. Og det illustrerer også, at man

ofte fandt sin partner på et niveau i husholdshierarkiet, der kunne sammenlignes med ens eget.

Størstedelen af de ansatte, som arbejdede i hovedbygningen i sidste halvdel af 1800-tallet, boede ligeledes i hovedbygningen.⁶⁰ De fleste af dem var placeret i periferien; i hvert fald hvis vi udnævner familien Scheels værelser og de repræsentative rum til centrum i huset. De herskabelige områder befandt sig således stort set i vest- og sydfløj på første og anden sal, mens de fleste af de ansatte boede og havde deres arbejdsrum i nordfløjen og østfløjen, der til gengæld stort set var forbeholdt dem, samt i stueplan i alle fløje.⁶¹ Den enkelte persons konkrete placering indikerer både praktik og plads i husholdets hierarki. Barnepigen havde sit kammer tæt på børneværelset, og husjomfruen sit tæt på køkkenet, fordi det var praktisk i forhold til deres arbejdsopgaver. Men at eksempelvis kammerjomfruen havde sit eget kammer, sandsynligvis på anden sal i nordfløjen med udsigt over parken, mens to tjenestepiger delte et kammer i den lave østfløj i bindingsværk ved siden af vaskehuset, var også udtryk for deres forskellige positioner. Uden at det lader sig afdække totalt, tyder periodens forskellige optegnelser af hovedbygningen også på en kønsopdeling. Således var de fleste af de højst rangerende mænd indkvarteret på første sal, og kvinderne på anden sal i nordfløjen, mens mange af de ansatte, som vi dermed nok må forstå som lidt lavere i hierarkiet, var fordelt med kvinderne i østfløjen og mændene i sydfløjens stueplan.⁶² Kældrene under hovedbygningen egnede sig, som det ellers ses på mange herregårde, ikke til beboelse i *Gammel Estrups* tilfælde, men både disse og de store loftsarealer var opbevarings- og arbejdsrum for husets ansatte. Her hentede man for eksempel brænde til komfuret i køkkenet og vin til grevens bord.

Den store familie, modernisering af godsdriften og et aktivt herskabsliv havde naturligvis effekt på antallet af ansatte ud over hovedbygningen. Folkeholdet knyttet til avlsgårdsdriften var større end nogensinde og fordelte sig under forpagtere og forvaltere, der varetog lade, markdrift, materielforvaltning, mejeri og så videre. Staldkarlene og kusken tog sig af herskabsstalden, og gartneren og skovrideren med hver deres folk sørgede for at levere både omgivelser, grønt og vildt til herskabsfamiliens fornøjelser og borde. *Gammel Estrup* har således i årtierne fra midten af 1800-tallet til fulde levet op til forestillingen om herregården som en stor og levende arbejdsplads og bolig for mange mennesker, et minisamfund for sig.

Alting får jo dog som bekendt en ende. Som historiker og museumsinspektør ved Gammel Estrup Danmarks Herregårdsmuseum Marie Aaberg Andersen har beskrevet, svandt antallet af ansatte i herregårdens hovedbygning ind på trods af opretholdelsen af en vis herskabelig livsstil, fra omkring 1900 og i årtierne frem imod at *Gammel Estrup* gik ud af familien Scheels eje og blev til museum i 1930.⁶³ De danske herregårde generelt fortsatte med at være blandt de største arbejdspladser på landet en tid endnu, herunder med både køkken- og husholdningspersonale til at understøtte livet i hovedbygningen, selvom staben var mindre end tidligere. Med stemmeret og Medhjælperloven i begyndelsen af århundredet blev flere skridt taget mod en moderne retsstilling og arbejdsforhold for personer ansat i tjenesteforhold. Herregårdens tid som stor arbejdsplads er i langt de fleste tilfælde i dag forbi. Fra midten af det 20. århundrede er hovedreglen, at mekaniseringen af landbruget og en forandret livsstil blandt ejerfamilierne har begrænset antallet af ansatte ude som inde.⁶⁴

Gammel Estrups hovedbygning var ikke bare hjem for ejerfamilien, men også for en stor del af de ansatte. Den nu forsvundne lave østfløj i bindingsværk og nordfløjen mod haven dannede ramme om de fleste af tjenestefolkenes kamre og arbejdsrum. Gammel Estrup i Jylland, 1844, Ferdinand Richardt.

Artikler i Herregårdshistorie 17

Årets udgave af *Herregårdshistorie* tager et spadestik ned i historien om tjenestefolkene og de danske herregårde med otte artikler, inklusive denne indledning,

hvoraf de syv har gennemgået fagfællebedømmelse. Artiklerne rummer en stor variation både periodemæssigt og tematisk og bekræfter, at emnet ikke bare er relativt jomfrueligt i Danmark, men også mangfoldigt, og at der

kan udpeges mange veje til at nærme sig forståelsen af det. Artiklerne rejser dog også tilsammen nye spørgsmål, som uden tvivl vil komme til at præge det fremtidige og nødvendige arbejde med dette forskningsfelt, både hvad angår kildegrundlag og metode, afgrænsninger og definitioner og ikke mindst naturen af vilkår, relationer og dynamikker i de store huse.

Først i rækken og kronologien ligger Mirja Piorrs artikel om kong Hans' (1455-1513) dronning Christine (1461-1521), der både som dronning og enkedronning i begyndelsen af 1500-tallet holdt eget hof i Odense samt havde sideresidens på *Tranekær* på Langeland. Med afsæt i et enestående kildemateriale giver artiklen et sjældent og fascinerende indblik i periodens hoforganisation og tjenestefunktioner. Den fortæller både om de mange folk, der fik de praktiske hjul til at dreje i ladegård, køkken og hus, og om de højeste hofpositioner, der som regel var udfyldt af personer fra områdets adelige familier. Artiklen illustrerer også det vilkår, at vi i jagten på kildemateriale, der kan belyse de ansatte i Senmiddelalderens (og Renæssancens) store huse, ofte er lidt bedre hjulplne, når det gælder kronens ejendomme – for eksempel netop dronningereresidenser, men også lensgårdene – end de privatejede herregårde.

Per Seeskos artikel stiller skarpt på tjenesteforholdet i Renæssancens adelige husstand i en af de særlige situationer, hvor relationen bevægede sig ud over herregårdens rammer og ovenikøbet fik en stedfortrædende karakter. Når Renæssancens unge adelige mænd drog på dannelsesrejse, ofte i årevis, var de som regel ledsaget af en såkaldt "præceptor". Han var af den unge mands forældre antaget til at vejlede og undervise, men også tjene ham på rejsen i forhold til de praktiske arrangementer og rejsens forløb. Seesko undersøger præceptorens rolle,

herunder tjenesterelationen til den unge adelsmands forældre samt den ansvarstunge uddelegering af myndighed, der muliggjorde opretholdelse af husstandens orden, mens rejsen stod på.

Også Mikkel Venborg Pedersen behandler forholdet mellem herskab og tjenestefolk og sætter det i relation til den paternalistiske samfunds- og verdensforståelse, der var med til at danne baggrund for det. Eksemplet er det hof, der omgav hertugerne af Augustenborg i Sønderjylland fra slutningen af 1700-tallet til midten af 1800-tallet, og dette hofs organisering, tjenestegrene og funktioner illustreres fra de aktører, der opererede nærmest på hertugfamilien, til slotsbyens beboere. Selvom miljøet således er hertugeligt, er det dog også en pointe i artiklen, at hoffets model var forbillede for opbygningen af de store hushold, som vi genkender på Enevældens herregårde.

Charlotte Marie Brühe Jensens behandling af det lille hof, som blev etableret for Frederik den 4.s (1671-1730) enkedronning, Anna Sophie (1693-1743), på hendes barndoms herregård *Clausholm* i 1731, bekræfter billedet af en nøje struktureret organisation og hierarkiet, den var forbundet med. Artiklens kildegrundlag, to detaljerede synsforretninger, giver desuden et særdeles godt indblik i de boligbæssige rammer, der omgav hoffet. Fra kælder til kvist og fra hovedbygning til ladegård udpeger Brühe Jensen både mønstre og detaljer i indkvarteringen af høj som lav.

Kristine Dyrmann bringer os fra hushold blandt 1700-tallets hoffer til herregården. I denne artikel rettes blikket mod herregården *Gammel Estrup* på Djursland i en af denne herregårds storhedstider i midten af 1700-tallet. Ved hjælp af et alsidigt kildemateriale åbner Dyrmann døren til hovedbygningen og dens livlige og

travle hverdag. Artiklen præsenterer os for mennesker, arbejdsopgaver, muligheder og begrænsninger for de allestedsnærværende tjenestefolk på alle niveauer i husholdets hierarki.

En særlig position i herregårdens verden mellem herskab og tjenestefolk, og en særlig mand, er genstand for Rasmus Agertofts artikel om godsforvalter Johan von Bergen (1833-1896), der virkede på *Holckenhavn* i slutningen af 1800-tallet. Artiklen får os nærmere på godsforvalterens arbejde og liv i praktisk forstand. Og den belyser ikke mindst, hvordan rollen som på den ene side herskabets mand og på den anden side den øverste blandt de ansatte krævede en særlig balancegang, som voldte i hvert fald godsforvalter von Bergen mange kvaler.

Herregårdshistories sektion om tjenestefolk på danske herregårde bringes til ende og op til i dag af Edith Marie Rosenmeier. I anledning af 100-året for vedtagelsen af Medhjælperloven af 6. maj 1921 redegør hun for denne lovs udvikling og dens betydning for de ansatte på godserne, fra den blev vedtaget og til i dag.

Noter:

- 1 Se for eksempel Pedersen 2019.
- 2 Pedersen 2021 samt 2005 s. 141 ff.
- 3 Se for eksempel erindrings-samlingen "Tjenerskabet", bind 6, *Herregårdsliv*, Højrup 1982.
- 4 Som påpeget i Dyrmann 2021, er traditionen særligt stærk i Storbritannien og USA, hvorfra blandt andet kan nævnes: Mark Girouard: *Life in the English country house: a social and architectural history*, Yale University Press 1978. Jean Hecht: *The Domestic Servant Class*, London 1956. E. S. Turner: *What the Butler Saw. Two Hundred and Fifty Years of the Servant Problem*, London 1962. Leonore Davidoff: *Worlds Between. Historical Perspectives on Gender and Class*, Routledge, New York 1995. Pamela Sambrook: *Keeping Their Place: Domestic Service in the Country House, 1700-1920*, Stroud 2005. Michelle Higgs: *Servants' Stories. Life Below Stairs in Their Own Words 1800-1950*, London 2015. Jane Whittle: *Servants in rural Europe, 1400-1900*, Economic History Society, The Boydell Press, Woodbridge 2017. Hertil skal nævnes det i Sverige ved Lund Universitet igangværende kollektive forskningsprojekt *The Household as Academy* om tjenestefolks karriereveje i adelshushold i 1600-årene ledet af Svante Norrhem.
- 5 Herunder: Mortensøn 2003, Erichsen 2006, Jørgensen 2006, Laursen 2009, Lyngholm 2016 og Boeskov 2017, og til dels Christiansen 1996.
- 6 Højrup 1982. Hertil kommer også Andersen 1983 samt Hansen 1953.
- 7 Lyngholm 2016.
- 8 Hoff 2009 og 2020.
- 9 Jens Henrik Koudal finder også tjenestefolkene som et nærværende element i hverdagen via sin behandling af grev Rabens dagbog og regnskaber, og Kristine Dyrmann har via regnskaber knyttet til greveparret Scheels periode på *Gam-*

- mel Estrup* i midten af 1700-tallet udledt oplysninger om blandt andet tjenestefolks klædedragter og deres færden mellem familiens boliger på landet og i byen. Koudal 2007, s. 183 ff. og Dyrmann 2020.
- 10 For eksempel Lyngholm 2013 og 2016.
 - 11 Pedersen 2005, Knudsen 2006, Lyngby 2010, Færch 2016, Piorr 2021 og Jensen 2021.
 - 12 Jakobsen 2018 og 2019, Knudsen 2018 og 2020, Lyngholm 2013 og Henningsen 2006. Mikkel Venborg Pedersen har både i sin artikel i *Herregårdshistorie 17* og tidligere behandlet forholdet mellem herskab og undergivne i lyset af et paternalistisk princip: Venborg Pedersen 2005, s. 177 ff. og 2021. Se også Koudal 2007, s. 183 ff.
 - 13 Nielsen 1993, Rasmussen 1993 og Frausing på www.danskeherregaarde.dk.
 - 14 Appel og Rasmussen på www.danmarkshistorien.dk.
 - 15 Heiberg 2004-06, Stilling 1999 og Jakobsen 2019.
 - 16 Etting og Engberg 2004-06, s. 158.
 - 17 Graugaard 2015, s. 127.
 - 18 Færch 2016 og på www.danskeherregaarde.dk.
 - 19 Hvilket naturligtvis ikke udelukker, at kvinder udførte tilstødende arbejde for *Hald* i perioder eller hjemmefra. Regnskab bet fortæller eksempelvis om spindekvinde i området, der fik udleveret materiale fra lensgård og arbejdede hjemmefra, Færch 2016.
 - 20 Larsen 2005.
 - 21 Heiberg 2004-06, Olden-Jørgensen 2010, Lyngholm på www.danskeherregaarde.dk og Boeskov på www.danskeherregaarde.dk.
 - 22 Pedersen 2020.
 - 23 Frausing på www.danskeherregaarde.dk, Nielsen 1993, Dyrmann 2020, Kristensen 1939 og Reglement over mine Domestiquer. Gammel Estrup Gods.
 - 24 Nemlig henholdsvis grevindens kammerpige samt husholdersken, der hver især tjente 16 rigsdaler om året mod kokkens 40 rigsdaler (Reglement over mine Domestiquer. Gammel Estrup Gods). Hertil kom de drikkepenge, som det var almindeligt og forventet, at gæster gav til husets tyende, samt eventuelt klæder anvendt i tjenesten med mere, se for eksempel Hoff 2009.
 - 25 Knudsen 2006 og Dyrmann 2020, s. 49.
 - 26 Dyrmann 2020, Reglement over mine Domestiquer. Gammel Estrup Gods og Folketællinger Fausing Sogn, 1787 og 1801.
 - 27 Reglement over mine Domestiquer. Gammel Estrup Gods og Folketællinger Fausing Sogn, 1787 og 1801.
 - 28 Dyrmann 2020.
 - 29 Der findes, så vidt vides, ikke optegnelser over tjenestefolk eller funktioner knyttet til *Gammel Estrup*, der indeholder titlen "hushovmester" eller "hovmester". Dog nævnes i løsøre- og inventaroptegnelser for eksempel "Hovmesterens Kammer" (se for eksempel: Protokol for kommissarierne i grev Scheels bo). Arbejdsopgaverne er beskrevet hos Dyrmann 2020.
 - 30 Reglement over mine Domestiquer. Gammel Estrup Gods.
 - 31 Protokol for kommissarierne i grev Scheels bo. Se Jesper Laursen 2009, s. 108 vedrørende taffeldækkeren som ledende tjener.
 - 32 Reglement over mine Domestiquer. Gammel Estrup Gods.
 - 33 Dyrmann 2020, s. 42 f.
 - 34 Thomas Pedersen Hørup, Nygaards Sedler og Dansk Demografisk Database.
 - 35 Kirkebog, Auning Sogn, den 17. april 1744. Der en påfaldende navnelighed med den føromtalte taffeldækker, der i reglementet fra 1740 er optegnet som "Wilhelm Enewaldsen". Kan det tænkes, at Scheel har omflyttet sin taffeldækker og gjort ham til godsets skovrider? Og at Barbara Margrethe Hørup dermed giftede sig med en anden betroet tjener i husholdet, og at de således i fællesskabet fortsatte tjenesteforholdet til herskabet Scheel som skovriderpar?
 - 36 Annette Hoff har i sine studier fra herregården *Bidstrup* vist, at man der på stedet ad flere omgange i samme periode stod for at arrangere værdsatte tjenestefolks bryllupper, Hoff 2009.
 - 37 Som Kristine Dyrmann har påvist, da guvernanten nævnes i en regning fra kobbersmeden dette år, Dyrmann 2020, s. 46.
 - 38 Pedersen 2021.
 - 39 Rasmussen 2006, Lyngholm på www.danskeherregaarde.dk, Boeskov 2017 og på www.danskeherregaarde.dk samt Jensen 1945.
 - 40 Det gjaldt også for folkeholdet på *Gammel Estrup*, der særligt i midten af det 19. århundrede, hvor landbrugsdrift og gods blev moderniseret, havde et stort folkehold knyttet til avlsgården. Herunder ses også en del svenske og til dels tyske ansatte. Disse udenlandske arbejdere var på *Gammel Estrup* først og fremmest knyttet til avlsgården, men vi ser også for eksempel i 1860 en svensk tjener samt to svenske og en preussisk stuepige blandt hovedbygningens folk, Gjøøl 1983 og Folketælling Fausing sogn, 1860.
 - 41 Boeskov 2017.
 - 42 Mortensøn 2003, s. 19-37.
 - 43 Lyngholm 2016 og Lyngholm på www.danmarkshistorien.dk.
 - 44 Frausing på www.danskeherregaarde.dk og Rasmussen 1993.
 - 45 Andersen 2015, "Christiane Munck".
 - 46 Folketælling, Fausing Sogn, 1860.
 - 47 Folketællinger, Fausing Sogn 1855, 1860, 1870 og 1880.
 - 48 Den mandlige kok forsvandt ikke aldeles fra herregårdsmiljøerne i løbet af 1800-tallet, som han gjorde på *Gammel Estrup*, selvom husjomfruen – eventuelt i kompagniskab med kokkepigen – lader til at have været den mest udbredte konstellation i perioden. Jesper Laursen har eksempelvis påvist tilstedeværelsen af en mandlig (og fransk) kok i sin beskrivelse af det eksklusive herregårdsmiljø på *Frijsenborg* i slutningen af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet, Laursen 2009.
 - 49 Andersen 2015, Andersen og Møller 2017 og Mortensøn 2003.
 - 50 Folketællinger fra Fausing Sogn, for eksempel 1855, 1901 og 1906.
 - 51 Folketællinger fra Fausing Sogn 1855 og 1860 samt "Inge Rudbeck", Højrup 1982, s. 14.
 - 52 I 1840 havde *Gammel Estrup* dog både en husholderske og en husjomfru, Folketælling Fausing Sogn, 1840.
 - 53 Folketællinger fra Fausing sogn, 1850-1906.
 - 54 Andersen og Møller 2017.
 - 55 I 1870 var kammerjomfru Thora Oliva [Dirch] med herskabet, en enkelt tjener og en barnepige på rejse i Schweiz og i 1880 var kammerjomfru Hansen med familien og en lærerinde i København, Folketællinger Fausing Sogn, 1870 og 1880.
 - 56 Folketællinger, Fausing Sogn, 1845, 1850, 1855 og 1860.
 - 57 Ordbog over det danske Sprog: "Jomfru".
 - 58 Kirkebog Fausing sogn, 1862-1877 og Folketælling Fausing Sogn, 1860.
 - 59 Kirkebog Sønder Vinge Sogn 1848-1874 og Gravsten på Sønder Vinge Kirkegård, Sønder Vinge Sogn.
 - 60 Følgende analyse af tjenestefolks boligforhold på *Gammel Estrup* er blandt andet baseret på: Taksationsprotokol for Sønder Hald Herred 1800-1828; Inventarium 1825; Inventarium 1875/60; Protokol for kommissarierne i grev Scheels bo; Vurdering september 1801 i notarial afskrift 1820; Optegnelser paa de meubler ... samt bygningsspor, Gammel Estrup.

- 61 Østfløjen, der i midten af 1800-tallet bestod af en lav bindingsværksbygning, blev revet ned på et tidspunkt omkring 1870.
- 62 Med undtagelse altså af husjomfruen, der havde sit kammer nær køkkenet, som i hvert fald sidst i perioden befandt sig i vestfløjens nederste etage. Det er også sandsynligt, at køkkenets øvrige kvindelige personale er rykket ind i kamrene i sydfløjen tidligere forbeholdt for eksempel lakajerne, da der blev færre mandlige ansatte i hovedbygningen, og østfløjen forsvandt.
- 63 Andersen og Møller 2017 samt Andersen 2019.
- 64 Rahbek 2004-06.

Kildemateriale:

Folketællinger, Fausing Sogn 1787, 1801, 1834, 1840, 1845, 1850, 1855, 1860, 1870, 1880, 1901 og 1906.

Gravsten på Sønder Vinge Kirkegård, Sønder Vinge sogn, https://gravsten.dis-danmark.dk/grv_vis_data.php?b_id=90568, (15. september 2021).

Inventarium 1825, Dokumenter i boet efter Christiane Scheel, Gl. Estrup, Rougsø-Sønderhald-Øster Lisbjerg Herredsfoged, 1855.

Inventarium 1875/1860, Gammel Estrup Godsarkiv, Rigsarkivet. Kirkebog, Auning Sogn, Sønderhald Herred, Randers Amt.

Kirkebog Sønder Vinge Sogn 1848-1874.

Optegnelser paa de meubler, ind- og udboe m.v., som efter min Død her ved Gaarden skal forefindes, Personlige dokumenter og diverse 1735-1801, Jørgen Scheel og hustru Charlotte Louise, født von Plessen 1718-1801, Rigsarkivet.

Protokol for kommissarierne i grev Scheels bo, Dødsboet efter lensgreve kammerherre Jørgen Scheel 1815-1833, Randers Amt, Rigsarkivet.

Reglement over mine Domestiquer. Gammel Estrup Gods. Forskellige sager, 1712-1844. Rigsarkivet, Arkivalier Online.

Taksationsprotokol for Sønder Hald Herred 1800-1828, gengivet af N.J. Israelsen: "Gammel Estrups slotsanlæg", i: Frits Nicolaisen (red.): *Gammel Estrup*, Randers Amts Historiske Samfund 1993, s. 8-28, s. 22 ff.

Thomas Pedersen Hørup, Nygaards Sedler, Dansk Demografisk Database: https://ddd.dda.dk/nygaard/visning_billed.asp?id=-166095&sort=e, (15. september 2021).

Vurdering september 1801 i notarial afskrift 1820, Diverse inventarfortegnelser 1793-1829, Scheel til Gammel Estrup, Rigsarkivet.

Litteratur:

Andersen, Ellen: *En jysk herregård*, 1983.

Andersen, Marie Aaberg: *På sporet af herregårdens kvinder*, Gammel Estrup Danmarks Herregårdsmuseum 2015.

Andersen, Marie Aaberg og Jytte Møller Nielsen: *Ottilies Kogebog*, Gammel Estrup Danmarks Herregårdsmuseum 2017.

Andersen, Marie Aaberg: "Moderne tider på herregården. En historie om en adelsfamilie og dens herregård i 1920'erne", i: Britta Andersen m.fl. (red.): *Herregårdshistorie 15*, 2019, s. 43-58.

Appel, Charlotte og Carsten Porskrog Rasmussen: "Kongemagt og adelsstyre", på: <https://danmarkshistorien.dk/perioder/reformation-og-magtstat-1523-1660/kongemagt-og-adelsstyre/>.

Boeskov, Signe: *Herregård og herskab. Distinktioner og iscenesættelser på Nørre Vosborg og Hvedholm 1850-1920*, Museum Tusulanums Forlag 2017.

Boeskov, Signe: "Herregårdens herskab", på: <https://www.danskeherregaarde.dk/historisk/herregaardenes-herskab>, (15. september).

Christiansen, Palle Ove: *A Manorial World. Lord, peasants and cultural distinctions on a Danish estate 1750-1980*, Scandinavian University Press, Oslo og København 1996.

Christensen, Lone Rahbek: "Moderne familieliv", i: John Erichsen og Mikkel Venborg Pedersen: *Herregården. Menneske – Samfund – Landskab – Bygninger*, bind 4, Nationalmuseet 2004-2006, s. 133-183.

Davidoff, Leonore: *Worlds Between. Historical Perspectives on Gender and Class*, Routledge, New York 1995.

Dyrmann, Kristine: "Tjenestefolk og herskab på herregårdene Gammel Estrup og Brahetrolleborg i 1700-tallet", i: Britta Andersen m.fl. (red.): *Herregårdshistorie 17*, Gammel Estrup Danmarks Herregårdsmuseum 2021.

Dyrmann, Kristine: "Mellem hovedstad og herregård. Greveparret Jørgen Scheel og Charlotte Louise Scheels forbrug på herregården Gammel Estrup og i København i midten af 1700-tallet" i: Britta Andersen m.fl. (red.), *Herregårdshistorie 16*, 2020, s. 34-55.

Erichsen, John og Luise Skak-Nielsen: *Mennesker på herregården, Lolland 1880-1960*, Reventlow-Museet 2006.

Etting, Vivia og Niels Engberg: "Fra storgård til herregård." I: John Erichsen og Mikkel Venborg Pedersen: *Herregården. Men-*

neske – Samfund – Landskab – Bygninger, bind 1, Nationalmuseet 2004-2006, s. 119-163.

Frausing, Mikael: "600 års adelshistorie. Slægterne Brock og Scheel 1340-1926", på: <https://www.danskeherregaarde.dk/tema/-gammel-estrup/600-aars-adelshistorie-slaegterne-brock-og-scheel-1340-1926>, (15. september 2021).

Færch, Ole: *Hald lens regnskab 1541-46*, Viborg Museum 2016.

Færch, Ole: "Mennesker på Hald 1541-1546", på: <https://www.danskeherregaarde.dk/tema/hald/mennesker-paa-hald-1541-1546> (15. september 2021).

Girouard, Mark: *Life in the English country house: a social and architectural history*, Yale University Press 1978.

Gjøl, Hanne: "Svenskerne i Fausing sogn", i: *Årsskrift 1983*, Lokalhistorisk forening for Sønderhald Kommune, Auning 1983, s. 13-25.

Graugaard, Esben: *Kaas. En Salling-herregårds historie 1299-2015*, Færchfonden 2015.

Hansen, Ernst Fr.: *Herregaardsliv. Minder fra gamle Herregaarde*, P. Haase og Søns Forlag 1953.

Hecht, Jean: *The Domestic Servant Class*, London 1956.

Heiberg, Steffen: "Herskab gennem tiderne", i: John Erichsen og Mikkel Venborg Pedersen: *Herregården. Menneske – Samfund – Landskab – Bygninger*, bind 1, Nationalmuseet 2004-2006, s. 37-119.

Henningsen, Peter: *I sansernes vold: bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark*, Landbohistorisk Selskab, Københavns Stadsarkiv 2006.

Higgs Michelle: *Servants' Stories. Life Below Stairs in Their Own Words 1800-1950*, London 2015.

Hoff, Annette: *Karen Rosenkrantz de Lichtenbergs dagbøger og regnskaber. Hverdagsliv 1771-1796 på herregården Bidstrup og i Horsens*, Horsens Museum og Landbohistorisk Selskab 2009.

Hoff, Annette: "Herregårdsfruen, landsbyhåndværkerne og det daglige forbrug", i: Britta Andersen m.fl. (red.): *Herregårdshistorie 16*, Gammel Estrup Danmarks Herregårdsmuseum 2020, s. 57-75.

Højrup, Ole (red.): *Herregårdsliv. Beretninger fra århundrede-skiftet*, bind 1-8, Nationalmuseet, København 1982.

Jakobsen, Rasmus Skovgaard: "The Burden of the Highborn. The Nobility and Lutheranism in Late Sixteenth-Century Denmark", i: Bo Kristian Holm og Nina Javette Koefoed (red.): *Lutheran Theology and the shaping of society: The Danish Monarchy as Example*, Vandenhoeck & Ruprecht 2018, s. 241-259.

Jakobsen, Rasmus Skovgaard: *Adel mellem Gud og folk efter reformationen. Adelsvældens øvrighedsideologi belyst gennem de publicerede ligprædikener*, Ph.d.-afhandling, Dansk Center for Herregårdsforskning og Aarhus Universitet 2019.

Jensen, Charlotte Marie Brühe: "Dronning Anna Sophies hushold på Clausholm 1731-1743", i: Britta Andersen m.fl. (red.): *Herregårdshistorie 17*, Gammel Estrup Danmarks Herregårdsmuseum 2021.

Jensen, Hans: "Storgodsudviklingen og Lensafløsningen", i: *Danske Slotte og Herregaarde*, red. Arthur G. Hassø, bd. 4, 1945.

Jørgensen, Annette Herkert: *Tyende på østjyske herregårde 1787-1921*, upubliceret rapport, Gammel Estrup Danmarks Herregårdsmuseum 2006.

Knudsen, Søren Broberg: "Enevældens velgørere. Hospitaler for fattige på fynske godser cirka 1700-1750", i: Britta Andersen m.fl. (red.): *Herregårdshistorie 16*, Gammel Estrup Danmarks Herregårdsmuseum 2020, s. 111-129.

Knudsen, Søren Broberg: *Godgørende godsejere. Oprettelse af hospitaler på landets godser i 1700-tallet*, upubliceret speciale, Afdeling for Historie og Klassiske Studier, Aarhus Universitet 2018.

Knudsen, Bodil Møller: *Maden ved taffelbord, kammerbord og køkkenbord. Madvarer og madvaner ved det russiske hof i Horsens, 1780-1807*, Byarkivet Horsens og Horsens Museum 2006.

Koudal, Jens Henrik: *Grev Rabens dagbog. Hverdagsliv i et adeligt miljø i 1700-tallet*, Syddansk Universitetsforlag 2007.

Kristensen, Sigurd: "Domestiuer og Betienter paa et stort Gods. Skildringer fra det attende Aarhundrede", i: *Fra Viborg Amt*, årbog 1939.

Larsen, Christian: *Eske Brok – medt egen handt. Eske Broks dagbøger 1604-1622*, Landbohistorisk Selskab 2005.

Laursen, Jesper: *Herregårdsjagt i Danmark*, Moesgaard Museum og Gads Forlag 2009.

Lyngholm, Thomas: "Den dansk-norske solkonge", i: Thomas Lyngholm m.fl.: *Magt & pragt. Enevælde 1660-1848*, Gads Forlag 2010, s. 97-185.

Lyngholm, Dorte Kook: *Godsejerens ret. Adelsens retshåndhævelse i 1700-tallet – lov og praksis ved Clausholm birkeret*, Landbohistorisk Selskab 2013a.

Lyngholm, Dorte Kook: "Når herregårdens tjenestepiger kom i ulykkelige omstændigheder" i: Britta Andersen m.fl. (red.), *Herregårdshistorie 8*, Ebeltoft 2013b, s. 23-31.

Lyngholm, Dorte Kook: "Pligten til lydighed – Tjenestefolk og landarbejderes retsstilling på danske herregårde i 1800-tallet", i: *Temp – tidsskrift for historie*, nr. 13, 2016, s. 27-59.

Lyngholm, Dorte Kook: "Tyendes retsstilling 1683-1921", på: <https://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/tyendes-rettstilling-1683-1921/> (15. september 2021).

Lyngholm, Dorte Kook: "Ret og magt på godset", på: <https://www.danskeherregaarde.dk/historisk/ret-og-magt-paa-godset> (15. september 2021).

Mortensen, Ole: *Skovsgaard – en herregård og tre museer*, Langelands Museum, Rudkøbing 2003.

Nielsen, Vibeke: "Gammel Estrups ejere", i: Frits Nicolaisen (red.): *Gammel Estrup*, Randers Amts Historiske Samfund, 1993, s. 29-61.

Olden-Jørgensen, Sebastian: "Ind i enevælden", i: Thomas Lyngholm m.fl.: *Magt & pragt. Enevælde 1660-1848*, Gads Forlag 2010, s. 13-96.

Ordbog over det danske sprog: <https://ordnet.dk/ods> (15. september 2021).

Pedersen, Mikkel Venborg: "Indledning. Herregårde og forbrug, cirka 1500-1920", i: Britta Andersen m.fl. (red.): *Herregårdshistorie 16*, Gammel Estrup Danmarks Herregårdsmuseum 2020, s. 13-35.

Pedersen, Mikkel Venborg: "Det augustenburgske hof. Organisation og praksis", i: Britta Andersen m.fl. (red.): *Herregårdshistorie 17*, Gammel Estrup Danmarks Herregårdsmuseum 2021.

Pedersen, Mikkel Venborg: *Hertuger: At synes og at være i Augustenborg 1700-1850*, Museum Tusulanums Forlag, København 2005.

Pedersen, Mikkel Venborg: "Power, Grace and Authority. The Cultural Landscape of Danish Estates c. 1600-2000", i: Jonathan Finch m.fl.: *Estate Landscapes in Northern Europe*, Aarhus University Press, Aarhus 2019.

Piorr, Mirja: "Et dronningehushold i starten af 1500-tallet. Dronning Christines residens og hof i Odense", i: Britta Andersen m.fl. (red.): *Herregårdshistorie 17*, Gammel Estrup Danmarks Herregårdsmuseum 2021.

Rasmussen, Carsten Porskrog: "'Fra Grenå til Viborg på egen jord". Gammel Estrup som godsimperium", i: Frits Nicolaisen (red.): *Gammel Estrup*, Randers Amts Historiske Samfund 1993, s. 109-135.

Rasmussen, Carsten Porskrog: "Indledning. Mellem Grundlov og Lensafløsning", i: Britta Andersen m.fl. (red.): *Herregårdenes Indian Summer. Fra Grundloven 1849 til Lensaføsningen 1919*, Dansk Center for Herregårdsforskning og Skippershoved 2006, s. 9-19.

Sambrook, Pamela: *Keeping Their Place: Domestic Service in the Country House, 1700-1920*, Stroud 2005.

Stilling, Niels Peter: *Danske herregårde: arkitektur, historie og landskab*, Nyt Nordisk Forlag 1999.

Turner, E. S.: *What the Butler Saw. Two Hundred and Fifty Years of the Servant Problem*, London 1962.

Whittle, Jane: *Servants in rural Europe, 1400-1900*, Economic History Society, The Boydell Press. Woodbridge 2017.